



# HACI BEKTÂŞ-I VELÎ TÄHENDUS BUCA ALEVI KOGUKONNA SILMADE LÄBI\*

---

Helen Haas

Tartu Ülikool, usuteaduskond

## **Abstract**

### **Hacı Bektâş-ı Velî through the Eyes of the Buca Alevi Community**

The meaning and importance of the 13<sup>th</sup>-century saint Hacı Bektâş-ı Velî were researched among the Alevis of Kurdish background in Hacıbektâş (Aug 2018) and Alevi Culture Association's cemevi in Buca, a district of Izmir (March 2019). Perceptions and beliefs about his person, teaching and mausoleum were collected during participant observations of cem and sohbet gatherings. 17 interviews were conducted and analyzed. Hacı Bektâş-ı Velî is considered as Saint of saints (serçeşme), perfect man (insân-ı kâmil), descendant and embodiment of Ali bin Ebû Tâlib. As such, his proverbs, teaching of 4 gates and 40 stations and his Velâyetnâme are of great importance to be followed on the Alevi „path“.

## **Keywords**

Turkey · Kurdish Alevis · Hacı Bektâş-ı Velî · cult of saints

\* Artikli valmimise aluseks olevat välitööd Bucas finantseeris Euroopa Liidu Regionaal-arengu Fond (Tartu Ülikooli ASTRA projekt PER ASPERA).

Aleviidid ehk alevid<sup>1</sup>, Türgi suurima religioosse vähemuse<sup>2</sup> esindajad, on pälvinud eestikeelses teaduskirjanduses vähe tähelepanu. Haljand Udam on oma monograafias „Türgi. Teekond läbi Türgi tsivilisatsiooni ajaloo“ toonud esile ühe episoodi alevidele olulise pühaku Hacı Bektaş-ı Velî eluloost, mille kohaselt oli luuletaja Yunus Emre pühamehe õpilane (Udam 2011: 89–91). Sama loo on ümber jutustanud Andres Ehin oma järelsõnas türki keelest tõlgitud Yunus Emre valitud luuletuste kogumikule „Olen algus ja lõpp“ (Emre 1986: 71–72).

Kuigi mujal on alevismi uurimisega (eriti pärast 1980. aastatel alguse saanud alevi ärkamist) palju tegeletud, ei ole küsimusele „Kes on alevi?“ või „Mis on alevism?“ kerge üheselt vastata. Defineerimise muudab keeruliseks asjaolu, et alles 19. sajandi lõpul laiemalt kasutusele võetud mõiste „alevi“ kannab piirkonniti erinevat tähendust ja on aja jooksul muutunud. Siiski saab väita, et see tuleneb prohvet Muhammedi väimehe Ali bin Ebû Tâlibi<sup>3</sup> nimest ja võib tähendada nii vereliini pidi tema soost põlvnemist kui ka tema pooldamist ehk viidata üldisele šiitlikule maailmavaatele (Melikoff 2015: 26). Seos šia islamiga on ilmne ja see väljendub eelkõige kaheteistkümneme imaami kultuses ja prohvet Muhammedi järeltulijate (*ehl-i beyt*) armastamises (Kehl-Bodrogi 2017: 131). Mõistele on omistatud ka Ali kummardaja (*Ali ilâhi*) tähendust ehk see on olnud kasutusel šiitlike hereesiate tähistamiseks. Kuni 19. sajandini oli alevi Anatoolias enesemääratlusena kasutusel siiski üsna marginaalselt, näiteks poeesias (Dressler 2008: 1). Selle asemel olid levinud poliitilise alatooniga

<sup>1</sup> Eesti Keele Instituudi andmebaasis puudub aleviitide ehk alevidega seonduv terminoloogia (kirjalik päring 9.12.2020). Samas on eesti keeles leidnud kasutust nimetus „aleviit/aleviidid“, vähem ka originaalilähedasem „alevi/alevid“ (*Alevi/Aleviler*). Mõlemad variandid võiksid eesti keeles edaspidigi esindatud olla. Samuti võiks usuvoolu tähistamiseks eesti keeles olla kasutusel nii „aleviitlus“ kui ka „alevism“ (*Alevilik*) nagu sunniitlus ja sunnism, omadussõnana nii „aleviitlik“ kui ka „alevi“ (*Alevi*). Käesolevas artiklis kasutatakse usuvoolu esindaja tähistamiseks terminit „alevi“, usuvoolu tähistamiseks „alevism“ ning omadussõnana „alevi“, kusjuures sõnarõhk on kõikidel puhudel sõna viimasel silbil.

Kindlasti ei tohiks aleviseid segamini ajada erinevate usuliste vaadete ja kommetega alaviitidega, kes elavad enamasti Süürias, aga on esindatud ka Türgis.

<sup>2</sup> Kuna Türgis ei peeta eraldi statistikat religioosse kuuluvuse alusel, ei ole Türgi alevide arv kindlalt teada (Toprak 2008: 53). Euroopa Poliitika Keskus hindab alevide arvu 15–20 miljonile, mis teeb Türgi rahvaarvust umbes 25%. <http://www.epc.eu/en/Publications/Freedom-of-religion-in-Turkey-1c965c> (31.01.2020).

<sup>3</sup> Artiklis kasutatakse türgipäraseid nimekujusid ja religiooniga seotud termineid.

*kızılbaş*<sup>4</sup>, suguharude nimetused, nagu näiteks *avşar*, ning tegevusaladega seonduvad nimetused, näiteks *tahtacı* ehk puidutöötaja (Kehl-Bodrogi 2017: 73–87). Tänapäeval on „alevi“ konstruktsioon, mis on arenenud umbes sajandi vältel türgi rahvusluse tuules ning tähistab eraldiseisvat sotsiaalset ja religioosset gruppi, mida iseloomustab aja jooksul välja kujunenud ühistel uskumustel ja väärtustel rajanev kogukondlik identiteet (Dressler 2013: 17).

Lisaks kaheteistkümne imaami kultusele ja *ehl-i beyt* rahva armastamisele on alevismis olulisel kohal lugematute pühakute ja loodusobjektide austamine. Pühakutest tähtsaim on 13. sajandil elanud Hacı Bektâş-ı Velî, kellel on imaam Ali järeltulija ja imetegijana alevismis oluline koht. Käesolevas artiklis uuritaksegi Hacı Bektâş-ı Velî tähendust ja rolli Anatoolia zazakeelsete<sup>5</sup> alevide seas, lähtudes pühaku isiku, tegevuse ja mausoleumiga seonduvast. Inglise antropoloog David Shankland, kes on teinud välitööd türgi<sup>6</sup> emakeelega alevide seas, on avaldanud arvamust, et Hacı Bektâş-ı Velî ei ole kurdi alevide seas kohaliku tähtsusega pühakute kõrval eriti olulisel kohal (Shankland 2003: 18). Käesolevaga uuritakse ka selle väite paikapidavust zaza ja kurmandži keele- ja kultuuritaustaga Buca alevide näitel.

Uurimus rajaneb 2018.–2019. aastal Türgis läbiviidud välitöödel, millest esimene toimus Hacıbektâşi linnas pühak Hacı Bektâş-ı Velî iga-aastase mälestusfestivali raames 16.–18. augustil 2018. aastal, teine 2019. aasta märtsikuu vältel Izmiris, Alevi Kultuuri Assotsiatsiooni Buca osakonna keskuse ehk *cemevi*<sup>7</sup> juures, kus osalesin alevide igapäevaelus,

<sup>4</sup> *Kızılbaş* – punane pea (türgi k). Nimetus tuleneb punasest peakattest, mida kandsid safaviidide türgi ja kurdi poolehoidjad 15.–16. sajandil. Nimetusele omistati hereesia, ebalojaalsuse ja amoraalsuse tähendust. 19. saj lõpus, mil Osmanid asusid tegema jõupingutusi heterodokssete gruppide sunniitlusesse assimileerimiseks vastukaaluks protestantlike misjonäride tegevusele, leidis termin *alevi* laialdasemat kasutust ja põlastav *kızılbaş* jäi tahaplaanile (Dressler 2013: 2, 69).

<sup>5</sup> Zaza keel kuulub lääne-iraani keelte hulka ja seda räägib Türgis umbes 2 miljonit inimest. Varem on zaza keelt peetud üheks kurdi keele dialektiks. Vaata lähemalt zaza keele kohta Paul 2013.

<sup>6</sup> Umbes 75% Anatoolia alevidest kõneleb emakeelena türgi keelt, 20% räägib lääne-iraani keeli (kurmandži ja zaza). Ülejäänud esindavaid muid keelerühmi (tšerkessid, lazid, romad) (Erol 2010: 376).

<sup>7</sup> *Cemevi* – kogunemismaja (türgi k). *Cemevi*’de rajamine muutis alevid 1980ndate lõpust ühiskonnas uuel viisil nähtavaks ja kasvatas nende ühtekuuluvustunnet (Ceylan 2015: 213).

kontsertidel, *cem*'i<sup>8</sup> ja *sohbet*'i<sup>9</sup> kogunemistel ning viisin läbi intervjuud.

Valim<sup>10</sup>, mis kujunes lumepallimeetodil, hõlmab 6 naist ja 11 meest vanuses 17–73 aastat. Meessoost respondentide enamik (7) kuulub mõnda pühasse suguvõsasse ehk *ocak*'i<sup>11</sup> ja nendest viis peavad aktiivselt vaimuliku juhi ehk *dede*<sup>12</sup> ametit, kusjuures üks nendest on 24-aastasena Türgi noorim *dede*. Naissoost respondendid kuuluvad kõik järgijate ehk *talip*'ide<sup>13</sup> perekondadesse. Enamik informantidest on pärit peredest, kus on räägitud või räägitakse tänaseni koduse keelena zaza keelt. Kaks informanti on zaza-kurmandžikeelsetest segaperekondadest. Üle poole informantidest on sündinud Ida-Anatoolias asuvate Erzincani (6) ja Erzurumi (5) provintsi külades. Sünnipaikadena nimetati veel Muşi (1), Bingöli (1), Elazığı (1) ja Bayburti (1) provintsi külasid. Neli informanti on sündinud Izmiris.

## BUCA CEMEVI JA SELLE KOGUKOND

Esmalt annan ülevaate Buca *cemevi* rajamisest ja selle kogukonna kujunemisest ning peatun kogukonnaliikmete religioosel enesemääratlusel.

Alevi Kultuuri Assotsiatsiooni Buca osakonna avasid Ida-Anatooliast Izmiri saabunud alevid varasema Hacı Bektâş-ı Velî Kultuuri- ja Solidaarsuse Assotsiatsiooni reorganiseerimisel ja see on seotud Alevi Bektâşi Föderatsiooni katuseorganisatsiooniga, mille peakorter asub Ankaras. Annetuste toel ehitatud ja toimiv *cemevi*, kus tegutseb ka

<sup>8</sup> *Cem* – kogunemine (türgi k); alevi jumalateenistus, kus osalevad mehed ja naised koos.

<sup>9</sup> *Sohbet* – vestlus (türgi k); religioosne osadus ja õpetuslik kogunemine.

<sup>10</sup> Informantidele viidatakse artiklis enamasti anonüümselt, välja arvatud *dede*'d, kes avaldasid ise soovi oma nimede avalikustamiseks. Intervjuu kood sisaldab sugu, vanust ja järjekorranumbrit – nt kood M50-14 tähistab 50-aastast meest, keda intervjueeriti neljateistkümnendana.

<sup>11</sup> *Ocak* – kolle (türgi k). Prohvet Muhammedist, Hacı Bektâş-ı Velî jüngritest või veel varasematest Anatoolia pühakutest põlvnev suguvõsa. Vaimulikku juhendamist tohib praktiseerida vaid kindla vereliiniga *ocak*'i kuuluv isik. Seega jaguneb alevi kogukond päritolu poolest kahte gruppi – *talip* ja *ocakzade* ehk õpilased ja vaimulikud juhendajad (Kehl-Bodrogi 2017: 156–157).

<sup>12</sup> *Dede* – vanaisa, taat (türgi k). Vaimulik juht, kes kuulub mõnda *ocak*'i.

<sup>13</sup> *Talip* – nõudleja, otsija (türgi k). Ajalooliselt väljakujunenud suhete alusel kuulub kindlate *talip*'i kogukondade vaimulik juhendamine kindla *ocak*'i suguvõsa esindajatele.

assotsiatsiooni Buca osakonna kontor, avati 1991. aastal, enne seda koguneti rendipindadel.<sup>14</sup>

Nii nagu paljud Türki *cemevi*'d eristub ka Bucas asuv kogunemismaja tänavapildis fassaadil kujutatud imaam Ali, keskaegse pühaku Hacı Bektâş-ı Velî ja ašuug Pir Sultan Abdali plakatistiilis portreepiltidega. *Cemevi* peasissepääsu kohal on nähtav prohvet Muhammedi ütlus „Mina olen teadmiste linn, Ali aga uks. Kes iganes igatseb teadmist, peab sellest uksest sisenema“<sup>15</sup>. Fassaadil võib lugeda ka Hacı Bektâş-ı Velîle omistatud ütlust „Teekond, mis ei järgi teadmist, lõpeb pimeduses“. Valitud õpetuslausete kaudu väljendub alevismi kolme olulise isiku – prohvet Muhammedi, imaam Ali ja pühak Hacı Bektâş-ı Velî – tähtsus ja kohalolu. Samas esindavad need laused ka alevide pürgimust teadmiste järele, mis väljendub nii tavapärases koolihariduses kui ka sisemise kogemuse kaudu, enamasti *dede* juhendamisel saavutatud esoteeriliste saladuste omandamises.<sup>16</sup>

Peauksest sisenedes avanev kompositsioon imaam Ali, pühak Hacı Bektâş-ı Velî ja Mustafa Kemal Atatürgiga<sup>17</sup> väljendab alevide poolehoidu vabariiklikule riigikorrale. Aga mitte ainult – edaspidi näeme, kuidas Atatürk on omandanud alevi arusaamades religioosse juhi tähenduse. Sisepääsukorral asuvad nii osakonnajuhi kui ka eri tööharude<sup>18</sup> kabinetid, milles igaühes on rohkesti pühakute pilte ja muid religioosseid sümboleid, millest levinuim on imaam Ali kaheteraline mõök Zülfikar. Noortetöö toas, kus toimuvad neljapäevaõhtused *sohbet*'id, on eksponeeritud

<sup>14</sup> *Dede Hüseyin Akçay* intervjuu M63-10, 16.03.2019.

<sup>15</sup> Sarnase sisuga hadiit nr 3723 leidub al-Tirmidhi kogumikus: „Mina olen tarkuse maja, Ali aga uks“, <https://quranx.com/hadith/Tirmidhi/DarusSalam/Volume-6/Book-46/Hadith-3723/> (15.12.2019).

<sup>16</sup> Väliste (*zahiri*) ja sisemiste (*bâtını*) teadmiste eristamine väljendub selgelt kuuendale imaamile Cafer-i Sadikile omistatud teoses „Buyruk“ („Käsk“), mille esimeses peatükis „Neljakümne kogunemine“ kirjeldatakse prohvet Muhammedi öist rännakut kõrgeima taevani, kus talle antakse teada 90 000 mõtet, millest 30 000 jõudis šariaadi kaudu usklikeni, 60 000 aga edastati saladusena Alile (Bozkurt 2013:16).

<sup>17</sup> Türki vabariigi looja ja esimene president aastatel 1923–1938.

<sup>18</sup> Buca *cemevi*'s on esindatud järgmised tööharud: naistetöö, noortetöö, matusetöö, toitlustamine, sekretariaat ja raamatupidamine. Kõik töötajad, ka *cemevi* juhataja, on vabatahtlikud, välja arvatud kaks perenaist, kes on seotud koristamise ja toiduvalmistamisega.

kolmekümne viie 1993. aastal Sivasi hotellipõlengus<sup>19</sup> hukkunu fotod pealkirjaga „Me ei andesta põletajatele ega nende õigustajatele“.

Hoone keldrikorrusel asub morg, samuti köök ja suur söökla, kus toimuvad peaaegu iga päev rahvarohked peied. Teisel korrusel on kontserdisaal, söögisaal ja raamatukogu. Kõrgeimal korrusel asub rituaalses mõttes tähtsaim, kuni nelisada inimest mahutav istmeteta saal (*meydan*), kus toimuvad aeg-ajalt *cem*'i kogunemised.

**Kogukond.** Buca *cemevi* kogukond on kujunenud alates 1960ndatest Ida-Anatoolia küladest Izmiri linna Buca rajooni väljarännanute ja nende järeltulijate. Linnastumine on toonud kaasa traditsiooniliste *dede-talip*'i suhete taandumise ja erinevate *ocak*'ide suguvõsade järgijate kujunemise uueks kogukonnaks, mille eesotsas seisavad teatud kindlaks perioodiks valitud assotsiatsiooni juhid<sup>20</sup>. Buca *cemevi* juhiks on enamasti valitud mõnesse *ocak*'i kuuluv ja praktiseeriv *dede*, kusjuures viimastest juhtidest kaks on olnud zaza ja üks kurmandži keele taustaga.

*Cemevi* kogukonna puhul hakkab silma avatud ja kaasav suhtumine. Praegune assotsiatsiooni osakonnajuhataja Hüseyin Gökçe on zaza päritolu ning juhtkonnas osaleb türgi, zaza ja kurmandži taustaga inimesi, nii mehi kui ka naisi. Jutuajamistes ja avalikes kõnedes rõhutatakse võrdsuse ja sallivuse olulisust ning alevismi universaalset olemust. Assotsiatsiooni endise osakonnajuhataja *dede* Hüseyin Akçay sõnul hindab alevism inimest ja kogu loodut väga kõrgelt ning sobib seetõttu igal ajal kõikidele inimestele:

Alevismis on esikohal inimese enda tundmaõppimine, väga tähtis on vigadest loobumise kaudu enesearendamine. Selle protsessi käigus arenevad täiuslikud inimesed, kellest moodustub täiuslik ühiskond. Seetõttu on kõige tähtsam raamat, mida lugeda, inimene! Alevism osutab armastust ja austust, tegemata vahet rassi, soo, keele ja religiooni vahel. Kõik inimesed ja kõik teised loodud olendid on armastatud ja austatud Looja tõttu. Kõik hingelised – ka puud ja taimed!<sup>21</sup>

<sup>19</sup> Rahvahulk süütas 2. juulil 1993. a. Sivasis hotelli Madımak, kus toimus ašuağ Pir Sultan Abdalile pühendatud konverents. Enamik põlengus hukkunute olid alevi intellektuaalid ning selle sündmuse mälestamine on alevi kogukondades olulisel kohal.

<sup>20</sup> Linnastumisega kaasnenud muutuste kohta vt nt Tee 2010.

<sup>21</sup> *Dede* Hüseyin Akçay, intervjuu M63-10, 16. 03. 2019.

Buca *cemevi*'s tegutsev Türgi noorim *dede* Ali Haydar Kurt kirjeldab oma intervjuus alevismi kui „teed“, mis lähtub Hacı Bektâş-ı Velî õpetusest:

Alevism on Ali koja poolehoidjate tee, mis hoolib inimesest ja loodusest. Alevism on teadmist hindavate inimeste tee, mis lähtub Hacı Bektâş-ı Velî õpetusest, mille kohaselt lõpeb „teadmist eirav tee pimeduses“. Alevismis on inimesel ja kõigil loodud olenditel kõrge positsioon – see on usk, mis näeb Jumalat (*Hak*) inimeses. Mida iganes sa otsid, on inimeses olemas. Alevismi Kaaba on inimene ja hingel ei ole sugu. Hacı Bektâş-ı Velî õpetab, et vaimulikus mõttes ei ole meest ja naist!<sup>22</sup>

Ajaloost tulenevalt ei ole väljapoole avatus ja universaalsuse rõhutamine alevidele siiski alati omane olnud. Pigem on alevi kogukonnad olnud sajandeid tagakiusu ja assimilatsioonipoliitika tõttu endassetõmbunud ja suletud iseloomuga. Suletus on omakorda toonud kaasa eelarvamusi, mis ka Buca alevide elu tänaseni otseselt mõjutavad.<sup>23</sup> Pärast linnastumisprotsessi algust ja alevi ärkamist on olukord siiski märgatavalt muutunud, millele on aidanud kaasa alevide endi jätkuv väljapoole suunatud aktiivsus, mis ka Buca *cemevi*'s silma hakkab.

**Usuline kuuluvus.** Mis puudutab religiooni (*din*), siis enamik Buca *cemevi* informantidest (v.a mittereligioosset) peavad end moslemiteks, kuid lisavad alati täpsustuseks juurde, et on samas alevid. Üldiselt tajutakse end just *õigete* moslemitena, kes on säilitanud prohvet Muhammedile omistatava avatud meele ja suhtumise vastukaaluks sunniitidele, kes üldise arvamuse kohaselt järgivad pimesi šariaati, pesevad end veega, suutmata end seestpoolt valgustada.

Ükski informant ei nimetanud alevismi intervjuude käigus kordagi religiooniks (*din*), mis tähistab islamit ja teisi raamatureligioone, vaid kasutasid selle tähistamiseks selliseid mõisteid nagu „usk“ (*inanç*), „tee“ (*yol*) ja „sekt“ (*mezhep*). Side islamiga väljendub eelkõige ja väga tugevalt prohvet Muhammedi, Ali ja kaheteistkümne imaami isiku kaudu, keda nähakse läbi alevi prisma, mis rõhutab nimetatud isikute ja nende õpetuste peidetud sisemist tähendust.

<sup>22</sup> *Dede* Ali Haydar Kurt, intervjuu M24-13, 19.03.2019.

<sup>23</sup> Nt *mum sönkü* (küünla kustumine) rituaal, mis on osa *cem*'ist. Mittealevide seas on levinud arvamus, et küünla kustutamisele järgneb pimedas ruumis, kus mehed ja naised segamini koos, mingisugune orgia.

Identiteedi oluline osa on kuulumine *ocak'*ide süsteemi, mis on Anatoolia alevide üks iseloomulikumaid tunnuseid (Kehl-Bodrogi 2017: 43). Ajalooliselt kujunenud *dede-talip'*i suhted on küll tänasel päeval linnastumise tingimustes tagaplaanile jäänud, kuid sellele vaatamata oskasid kõik informandid öelda, millise *ocak'*i järgijad või liikmed nad on. Kuigi *cemevi* juures tegutsevad *dede'*d juhendavad kõiki soovijaid, tuntakse siiski puudust lähedastest suhetest oma ajalooliste *ocak'*ide ja *dede'*dega.

Ühine alevi identiteet ei tähenda aga seda, et kogukonna liikmete seas ei oleks usuküsimustes eriarvamusi, mis avalduvad eriti selgelt just nooremate informantide hulgas. Näiteks võib tuua küsimuse surmajärgsest olukorrast, millele alevi õpetus pöörab väga vähe tähelepanu (Kehl-Bodrogi 2017: 136). Kuivõrd *cemevi'*s toimuvad peaaegu iga päev matused, siis jäi paratamatult kõrva väide „alevid ei sure, vaid muudavad kuju“, mida on tõlgendatud reinkarnatsioonina (Melikoff 2015: 23, 40). Sunniitlikult mõjutatud alevid, kes soovivad matusetalitustel kuulda koraani araabiakeelset retsiteerimist,<sup>24</sup> satuvad türgikeelse tseremoonia pooldajatega vaidlustesse, mis päädivad lõppeks mingit laadi kokkulepetega. Üks noor informant, kes on läbinud koolis kohustusliku sunniitliku usuõpetuse, avaldas sellel teemal arvamust järgmiselt: „Nii nagu keegi ei saa öelda, et ta on moslem, aga ei usu ülestõusmisesse, ei saa keegi ka öelda, et ta on alevi, aga mitte moslem. Kes nii ütleb, on võhik, kes elab teadmatuses.“<sup>25</sup>

Vaatamata sellele, et usulise kuuluvuse säilitamiseks tehakse lapsi ja noori kaasates silmanähtavaid jõupingutusi, leidub siiski neid, kes „teelt“ kõrvale kalduvad. Vanemad ei suuda alati võistelda sunniitliku koolihariduse mõjudega. Informant,<sup>26</sup> kelle poeg abiellus sunniidiga, süüdistas ennast ebapiisavas vanemlikus eeskujus, mistõttu toob ta oma olukorda kõigile teistele hoiatavaks näiteks. Noorem põlvkond, kes on omandanud kõrgema haridustaseme kui nende vanemad ja vanavanemad, kritiseerivad omakorda olukorda, kus nad on saanud pärandiks „tee“ põhimõisted, aga mitte nende tähendust ja sisu.

Mis puudutab alevide ajaloolist nimetust *kızılbaş*, siis seda kasutas enesenimetuseks vaid üks informant. Endine *cemevi* juhataja *dede* Engin

<sup>24</sup> Tavapäraselt ei valda *dede'*d araabia keelt, mis toob kaasa sunniitliku imaami kaasamise.

<sup>25</sup> Intervjuu M25-18, 27.03.2019.

<sup>26</sup> Intervjuu N63-03, 11.03.2019.



kirjeldas olukorda, kus türgi soost alevid kaasati vabariiki luues (1923) justkui üleöö türgi rahvuse osaks,

... aga ida poolt tulnud kurdi alevide olukord on väga raske. Kui küsite miks, siis nad on kahekordsed süüdlased – nad on nii kurdid kui ka alevid. Riigi tasandil on teada, kust keegi pärit on. Kui keegi on Tuncelist, Diyarbakirist või Bingölist, siis on ta ohtlik! Ja kui ta on veel *kızılbaş*, siis veel ohtlikum!<sup>27</sup>

Olulisel kohal enesemääratlemises on pühak Hacı Bektâş-ı Velî isik. Tihti kasutatakse nii imaam Ali kui ka pühak Bektâşi nimedest tulenevat kombineeritud enesemääratlust. Enesenimetus *alevi-bektâşi* osutab sellele, et inimene on sündinud alevi perekonnas, mis järgib Hacı Bektâş-ı Velî õpetust (Markussen 2000: 81), mida tunnustab enamik Anatoolia aleviseid (Kehl-Bodrogi 2017: 47). Mainitud enesemääratlus väljendub ka paljude alevi organisatsioonide nimetustes, mille näiteks on Alevi Bektâşi Föderatsioon peakontoriga Ankaras, millega on liitunud umbes viiskümmend iseseisvat ühingut, kaasa arvatud Alevi Kultuuri Assotsiatsioon, mille osakond on Buca *cemevi*.

**Vastandumine.** Šiitlik põhimõte armastada imaam Ali järeltulijaid ja sõpru (*tevellâ*) ning hoiduda tema vaenlastest (*teberrâ*) väljendub nii avalikes kõnedes kui ka eravestlustes. Kuigi sõnaliselt tuuakse rohkem esile Ali sõprade armastamise üleskutset, siis põhimõtte teine pool – hoiduda Ali vaenlastest – kajastub ka otseselt väljaütlemata vastandina mõtte positiivses pooles. *Tevellâ-teberrâ* eluvaade, mille juured ulatuvad imaam Ali märtrisurma ja Kerbala lahinguväljani,<sup>28</sup> kajastub Buca *cemevi*'s muuseas ka kaasaegsete alevi märtrite mälestamisega nende hukkamise aastapäevadel.

Eelnevat silmas pidades suhtutakse tõrjuvalt Türgis levinud sunniitliku islami kõikvõimalikesse institutsioonidesse ja rituaalinõuetesse. Eriti hakkab silma negatiivne hoiak mošee institutsiooni, milles nähakse alevide assimileerimise protsessi peamist läbiviijat. Veel enam – paljud informandid on arvamusel, et mošee tõusis palvekohana esile pärast prohvet Muhammedi surma ja seetõttu ei ole sel alevismis kohta.

<sup>27</sup> Intervjuu M42-09, 16.03.2019.

<sup>28</sup> Kerbala lahingus (680) suri imaam Hüseyin koos pooldajatega märtrisurma.

Suhtumine sunniitlikesse palvekodadesse tuleb eredalt esile Hacı Bektâş-ı Velî mausoleumi alale rajatud mošee puhul,<sup>29</sup> mis isegi iga-aastase rahvarohke festivali ajal tühjana seisab.<sup>30</sup> Enamik mausoleumi külastanud informantidest tunnistas, et ei sisenenud teadlikult Hacı Bektâş-ı Velî kompleksi rajatud mošeesse. Mõned, kes avastasid mošee juhuslikult külastuse käigus, avaldasid selle olemasolu üle imestust. End ateistiks ja deistiks pidavad informandid jäid mošee küsimuses neutraalsele seisukohale. *Dede Hakan*, kes reageeris esmalt sealse mošee olemasolu eitamisega, selgitas hiljem selle rajamise negatiivseid asjaolusid:

Alevism seisab tõsise assimilatatsiooniohu ees. Suurimaks vaks sel teel on jutt Ali mõrvamisest mošees.<sup>31</sup> Teine suur vae on Hacı Bektâş-ı Velî mausoleumi mošee ehitamine! Näed mošeed ja mõtled – ahaa, alevid palvetavad siis mošees? Sel, kes ei ole kursis, läheb pea sassi. Ütlevad, et Ali tapeti mošees. Tähendab, et Ali käis mošees, jah? Miks siis meie, alevid, seda ei tee? Nii aetaksegi pea sassi! Tegelikult kukub see mošee niikiini varsti kokku, seal on juba seintel praod sees.<sup>32</sup>

Üks informant, kes oli mitmel korral Hacı Bektâş-ı Velî mausoleumi külastanud, arvas, et enne mošee kujunemist olid palvekohtadena kasutusel hoopis *türbe*'d,<sup>33</sup> mistõttu ei ole ta tundnud vajadust mausoleumi kõrvale rajatud mošeesse siseneda.<sup>34</sup>

Sunniitliku islami vastu räägib ka arvamus, et koraani teksti on aja jooksul muudetud – eriti, mis puudutab imaami Ali prohveti järglaseks määramise küsimust (Dressler 2008: 19). Kogunemistel ja õpetamises on tähtsal kohal hoopis sellised teosed nagu kuuenda imaami Cafer-i Sadiki

<sup>29</sup> Mošee rajati pärast 1826. a, mil Mahmut II likvideeris janitšaride väeosa, mille kaplanitena Bektaşi vennaskonna *baba*'d tegutsesid. Bektaşi vennaskond suleti ja selle varad kas riigistati või anti teiste vennaskondade kasutusse. Hacı Bektâş-ı Velî *dergâh* anti üle Nakşibendi vennaskonnale, mispeale kohandati see sunniitlikele põhimõtetele vastavaks. (Kızılkaya 2019: 14)

<sup>30</sup> Välitöö märkmed 16.08.2018.

<sup>31</sup> Pärinus, mille kohaselt tapeti Ali mošees palvetamise ajal. Lugu ei leidnud Buca informantide seas toetust.

<sup>32</sup> Intervjuu M45-12, 19.03.2019.

<sup>33</sup> *Türbe* – mausoleum (türgi k); pühaku haud.

<sup>34</sup> Intervjuu N27-02, 8.03.2019.

„Buyruk“ ja Hacı Bektâş-ı Velî „Makâlât“<sup>35</sup> ja „Velâyetnâme“<sup>36</sup>. Lisaks kasutatakse vastupidi sunniitidele rituaalides rohkesti muusikat. Vaimulikud laulud (*nefes, değış*), mida esitatakse traditsioonilise keelpilli *bağlama* saatel, kuuluvad ašuugidele (*ozan*), kelle seas on ka Şah Hatayi<sup>37</sup>.

Vastandumine sunniitlikele usutõdedele ja rituaalinõuetele, mis avaldub igapäevases moşee eiramises, ei ole siiski mitte alati põhimõtteline, vaid lähtub alevi tõlgendusest, mis rajaneb paljuski Hacı Bektâş-ı Velî „Nelja värava ja neljakümne taseme“ õpetusel, mille puhul on tegemist seemise arengu juhisega, mida järgides on võimalik saavutada täiuslikuks inimeseks olemine. Soovi korral võidakse juhinduda küll şariaadist (esimene värav), kuid seda peetakse kõige madalamaks astmeks, mis ei ulatu inimloomuse sügavusteni nii nagu *tarikat* (teine värav), ja see jäetakse seetõttu tähelepanu alt välja. Kolmas ja neljas värav *merifet* ja *hakikat* tähistavad astmeid, kus toimub Jumalaga ühekssaamine ning saavutatakse imetegemise võime.<sup>38</sup> Ideaalis asuvad alevi *dede*'d *hakikat*'i tasemel (Shankland 2004: 36).

## HACI BEKTÂŞ-I VELÎ ISIK JA MISSIOON

Hacı Bektâş-ı Velî (1209–1271) ajaloolise elu kohta on väga vähe andmeid ja neidki on erinevalt tõlgendatud. Alevide tähtsaim pühak sündis Nişaburi linnas tänapäeva Iraanis ja saabus Anatooliasse ilmselt mongolite vallutustegevuse käigus tekkinud migratsioonilaine tagajärjel (Melikoff 1998: 1). Võimalik, et ta osales oma venna Mentâşiga Seldžukkide-

<sup>35</sup> Hacı Bektâş-ı Velî „Makâlât“ ehk „Kirjutised“ selgitab põhjalikult müstilist teekonda täiusliku inimeseni „Nelja värava ja neljakümne taseme“ õpetuse abil. Vt lähemalt Esat Cosani toimetatud „Makâlât-i Hacı Bektâş-ı Velî“.

<sup>36</sup> Raamat *velî* ehk jumala sõbra elust ja tegevusest. *Velâyetnâme* žanr arenes Anatooliast 11.–13. sajandil, mil tõusid esile erinevad sufi vennaskonnad. Hacı Bektâş-ı Velî pühakuloo vanimad säilinud käsikirjad on pärit 17. sajandi algusest (Duran 2014: 13–22).

<sup>37</sup> Safaviidide šahh Ismail I (1502–1524), kes kuulub alevi Seitsme Suure Poedi (*Yedi Ulu Ozan*) hulka.

<sup>38</sup> Birge kohaselt on alevi nelja värava tähendused järgmised: şariaat on koraanil ja sunnal rajanev islami seaduse tase, *tarikat* on religioosse vennaskonna salaõpetuse ja praktika tase, *merifet* on müstilise teadmise tase ja *hakikat* on reaalsuse vahetu kogemise tase (Birge 2015 (1937): 102).

vastases Baba Ilyase mässus (1239) ja siirdus pärast selle mahasurumist Sulucakarahöyüki<sup>39</sup> külla Kapadookia lähistel, kus elas tagasitõmbunult kuni surmani (Melikoff 2015: 21). John K. Birge arvates suutis ta juba oma eluajal varasemad türgi uskumused koos Kesk-Aasia müstiku Ahmed Yesevi (1093–1166) õpetusega islami alla koondada ning oma aja juhtivaks pühameheks tõusta (Birge 2015 (1937): 50). Melikoff leiab, et ta elas siiski suhteliselt tagasihoidlikku elu, koondades vaid käputäie jüngreid, ning peab Bektaši vennaskonna<sup>40</sup> rajajaks hoopis Abdal Musat, kes oli Hacı Bektâş-ı Velî ainukese jüngri Kadıncık Ana<sup>41</sup> jünger ning keda on seostatud janitšaride korpuse ideega ja aktiivse osalemisega sultan Orhani (1326–1361) vallutusretkedel (Melikoff 2015: 22).

Kui Hacı Bektâş-ı Velî elu puudutavad kirjalikud andmed on napid ja nende tõlgendus vastuoluline, siis tema traditsiooniline elulugu kirjeldab üsna põhjalikult tema päritolu, sünnilugu, õpinguid, Anatooliasse tulekut, imetegusid, suhteid paljude jüngritega ja surmaga seonduvat. „Velâyetnâme-i Hacı Bektâş-ı Velî“ ehk Hacı Bektâş-ı Velî pühakuloo kohaselt põlvneb Bektâş seitsmenda imaami Mûsâ el-Kâzîmi kaudu prohvet Muhammedist ja tema õpetajaks oli lisaks Lokmân-ı Perendele ka Kesk-Aasia müstik Ahmed Yesevî, kes saatis ta oma esindajana Anatooliasse. Saabunud tuvi kujul lennates, asus ta elama Sulucakarahöyüki külla, kus abistas vaeseid, mõistis kohut, levitas islamit, võitles koletistega, tegi mitmesuguseid imetegusid, koondas sadu jüngreid ja saatis neid eriülesannetega kaugetesse paikadesse.

Põlvest põlve edasi antud pärimus imetegijast pühakust ja tema jüngritest on kesksel kohal alevi „tee“ kujunemisel, ja nagu eespool mainitud, on tal ka Buca *cemevi*'s kindel koht. Kõikjal võib näha Hacı Bektâş-ı Velî kujutisi. Tema nimi ja õpetus on esindatud hümnides ja palvetes. Austusest pühaku vastu organiseerib *cemevi* juhatus vähemalt kord aastas ühise väljasõidu tema hauale. Lisaks külastatakse pühaku mausoleumi eraviisiliselt.

Järgnevas esitan Hacı Bektâş-ı Velî isiku ja tegevusega seotud arusaamu Buca *cemevi* alevide seas.

<sup>39</sup> Tānane Hacıbektāş.

<sup>40</sup> Baktāši vennaskond levis Anatoolias ja Balkani maadel.

<sup>41</sup> Kadıncık Ana – naine, kelle pere juures Bektāş pühakuloo kohaselt elas.

**Hacı Bektâş-ı Velî isik.** Pühaku nime ees asuv tiitel *hacı* viitab asjaolule, et ta on käinud palverännul Mekasse. Sunniitide seas olulisele tiitlile ei pööranud ükski informant vähimatki tähelepanu, mida võib selgitada alevide vastumeelsusega sunniitlike väliste rituaalinõuete suhtes ja alevi pühaku sunniitlusesse assimileerimise ohuga. Mis puudutab nime juurde kuuluvat tiitlit *velî*, siis sellele viidati korduvalt. Alevismi kohaselt tähistab *velî* isikut, kelle jumal on endale sõbraks valinud, ehk jumala sõpra, kellele on antud võime inspiratsiooni kaudu looja kohalolekut vahendada (Korkmaz 2015: 183). Jumala vahendamine on ülesanne, mida suudab täita inimlikud loomulikud tungid (*nefis*) alistanud ja vaimse küpsuseni jõudnud inimene (*eren*). Sellisel inimesel ei ole uskumuse kohaselt võimatu vajadusel loodusseaduste üle valitseda, mille kohta on „Velâyetnâme“ hulgaliselt näiteid.

Hacı Bektâş-ı Velîst rääkides kasutatakse ka tiitlit *hünkâr*, millega varasematel aegadel osutati maistele valitsejatele, näiteks sultanitele. Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî või lihtsalt Hünkâri nimi tähistab kõikide pühakute ja tavainimeste vaimses mõttes valitsejat, kelle õpetusega ka maised valitsejad peavad arvestama. Selle ilmestamiseks esitatakse „Velâyetnâme“ lugusid Seldžukkide ja Osmanite valitsejatest, kes Bektâşi nõu kohaselt talitasid. Näiteks on teada lugu sellest, kuidas Bektâş noore Osmani oma jüngriks vastu võttis ja teda edasiseks tegevuseks õnnistas.<sup>42</sup>

Hacı Bektâş-ı Velî on pühak (*evliya*), kes on võimeline tema nimel palvetajat hädas aitama ja tähtsate otsuste puhul juhendama. Inimeste kitsikusest päästmine, tark õpetamine ja juhendamine ning muud pühakule omistatud tegevused rajanevad imetegemise võimel (*keramet*), mis kinnitab Hacı Bektâş-ı Velî erilist väljavalitust ja legitimeerib tema vaimulikku autoriteeti. Lisaks eelnevale tuuakse esile, et ta ei ole ülesannet Anatoolia inimesi vaimulikult juhendada ja aidata ise endale võtnud, vaid selle on talle määranud šeik Ahmed Yesevî, kes ta enda esindajana (*halife*) Horasanist Anatooliasse saatis. Tõsiasi, et Yesevî ei olnud Bektâşi kaas-aegne, ei sega arvamust, et nad olid omavahel tihedalt seotud, mida võib ka „Velâyetnâme“ lugudest lugeda.

Hacı Bektâş-ı Velî vaimulik autoriteet rajaneb Buca *cemevi* informantide seas seega nii jumala poolt väljavalitusel, imetegemisvõimel kui šeik

<sup>42</sup> Lugu „Osmancık“ räägib Osmanite dünastia rajajast Osman I (1299–1326) (Gölpınarlı 2019: 71).

Ahmed Yesevî läkitusel, aga ka tema täiuslikul sugupuul, mis saab alguse imaam Alist enesest. Ta on *seyyid* – Ali järeltulija kolmanda imaami Hüseyini kaudu. Täpsemalt osatakse lisada, et ta põlvneb seitsmenda imaami vennast Mûsâ el-Kâzimist. Pole ime, et pühaku põlvnemist nii hästi teatakse, sest ka *dede*'d ise peavad oma põlvnemise üle arvestust ja lastele antakse ülesandeks imaamide nimesid järjekorras pähe õppida. Pühaku põlvnemine prohveti perekonnast (*ehl-i beyt*) on veel üks põhjus teda erilisel armastada ja tema poole hoida.

Bektâşi suhe imaam Aliga ei puuduta siiski ainult füüsilist põlvnemist, vaid ka vaimset üheksõlemist. Buca *cemevi* informantide seas peetakse Hacı Bektâş-ı Velîd „oma aja Ali peegelduseks“, „Ali reinkarnatsiooni“ või lausa „Aliksi eneseks“. Bektâşi nii lähedane ja peaaegu lahutamatu suhe imaam Aliga tõstab ta alevide seas pühakute pühakuks (*serçeşme*) ja „tee“ tähtsaimaks õpetajaks. Samas arvatakse, et Ali on lisaks Bektâşile ilmunud ka muudes isikutes. *Dede* Mustafa näiteks usub, et Ali vaim võib siseneda jumala sõpradesse (*velî*) ja olla nende eludes inspiratsiooni allikaks.<sup>43</sup> Paljud informandid jagasid arvamust, et Hacı Bektâş-ı Velî sarnaselt oli Anatoolia rahva päästjaks omas ajas Mustafaf Kemal Atatürk. *Dede* Engin peab Atatürki omakorda imaam Ali kehastuseks: „Atatürk on nii Hünkâr kui ka Ali. Ta oli oma aja päästja. Ütlen seda alevi epifaania (*teza-hür*) seisukohast.“<sup>44</sup>

Sellisel viisil seostatakse Bektâş lisaks imaam Alile ka Mustafa Kemal Atatürkiga ja nii moodustavad need kolm *cemevi* informantide arusaamas omamoodi püha triaadi. Kõiges kolmes nähakse kõrgemalt poolt saadetud päästjaid ning ebavõrdsuse ja sallimatuse vastu võitlejaid.

Veel üks Hacı Bektâş-ı Velî oluline omadus on olla inimeste ja kogukondade lepitaja. Üldiselt on riiupoolte lepitamise ülesanne kõikidel *dede*'del, aga suurim nende seas on Hacı Bektâş-ı Velî. Pühaku tuntuim portree kujutab teda koos lõvi ja gaselliga, kes tema süles rahulikult lebavad. Gasell, kes esindab süütust ja valgust, on silmitsi lõviga, kelles nähakse jõu ja pimeduse poolt. Need kaks loomupoolset vastandit leiavad lepituse pühaku õpetust järgides. Olenemata erinevuste määrast on võimalik „teed“ järgides ja vastastikust armastust (*sevgi*), austust (*saygi*)

<sup>43</sup> Intervjuu 18.03.2019, M50-11.

<sup>44</sup> Intervjuu 16.03.2019, M42-09.

ja võrdset kohtlemist (*ayırt etmeme*) rakendades koos eksisteerida. Sama põhimõtte kehtib ideaalis ka erinevate kogukondade ja isegi ühiskondade puhul, mis võivad leida omavahelise rahu, järgides pühamehe universaalseks ja ajatuks peetavat õpetust.

Bektâşi tuntuim õpetuslause – „kontrolli oma kätt, keelt ja kõhtu“ (*eline, diline, beline sahip ol*)<sup>45</sup> – on tähtsaim juhend inimeseks olemiseks (*insan olmak*) ja ühtlasi alevi sotsiaalse kontrolli ja eetika alus (Dressler 2008: 25). Õpetuse sisuks on käsk hoiduda varastamise, valetamise ja abielurikkumise eest. Kuigi teda ennast süüdistasid kiuslikud naabrid selle õpetuslause iga põhimõtte murdmises, osutas Bektâş täiusliku inimesena (*insân-ı kâmil*) hoopis nende täitmisel täielikku eeskuju. Seetõttu rõhutatakse „Velâyethâne“ lugude valgel Hacı Bektâş-ı Velî võimet tõestada oma süütust asjades, mis oleks võinud tema kõrgemale vaimulikule juhiametile (*pirlik*) varju heita.

Teine õpetuslause, mida tihti tsiteeritakse, on „tee, mis ei järgi teadmist, lõpeb pimeduses“ (*ilimden gidilmeyen yolun sonu karanlıktır*). Selle mõttega ilmestati arvamust, et pühaku puhul on tegemist ka teadlase ja lausa professoriga. Tema teadmised ei piirdunud pühamehele omase vaimuliku tarkusega, vaid ta oskas seletada ka loodusesse ja inimesesse puutuvaid küsimusi. Tema ettenägemise võime rajanes nii seesmistel (*bâtını*) kui ka välistel (*zâhiri*) teadmistel.

Hacı Bektâş-ı Velî, keda peetakse ühest küljest kõige tähtsamaks pühakuks (*serçeşme*) ja imaam Ali kehastuseks, kes teab kõiki saladusi, on teisest küljest täiesti tavaline inimene. Temas ilmnevad samal ajal nii seesmised üleloomulikud kui ka tavainimesele iseloomulikud omadused. Religioossetele alevidele on mõlemad tasandid olulised, mittereligioossed rõhutavad tema tegevuse maist poolt, eriti tema panust Anatoolia alevi kultuurile alusepanijana ja selle nurgakivina. Siiski ei piirdu ka nende silmis suurmehe panus üksnes oma aegruumiga, vaid ulatub üle sajandite ja riigipiiride ajatu universaalse maailmanägemuseni. Teda peetakse oma ajast ees elanud suureks intellektuaaliks, filosoofiks ja humanistiks, kelle põhimõtteid nähakse peegeldumas isegi Euroopa Liidu inimõiguste kohtus. Näiteks sotsioloogi haridusega informant, kes esindab sekulaarset maailmavaadet, näeb Hacı Bektâşis eelkõige filosoofi:

<sup>45</sup> Enamasti tõlgendatakse kui „ära varasta, ära valeta, ära riku abielu“.

Kuigi Hacı Bektâş-ı Velî on tuntud kui alevi pühak, siis mina arvan, et ta on kogu maailma jaoks inimestevaheliste suhete õpetaja. Tema peale mõeldes tuleb meelde valgustatus. Minu meelest on ta eelkõige suur filosoof.<sup>46</sup>

**Hacı Bektâş-ı Velî missioon.** Pühaku eluaeg ehk 13. sajand peegeldub informantide mälus poliitiliselt ja majanduslikult raske ajana, mida seostatakse nälja, mässude, ebaõigluse ja rõhumisega. Seetõttu nähaksegi Hacı Bektâş-ı Velî isikus oma ajastu päästjat, kes saadeti Anatoolia inimesi rasketest aegadest üle aitama. Kuigi keerulisi olukordi oli ka mujal maailmas, läkitati imetegija pühamees just Anatooliasse, sest uskumuse kohaselt olid tolle aja inimesed tema tulekut väärt.

Inimeste probleemide lahendusena seostatakse pühaku tegevust islami levitamisega Anatoolias. See ei olnud aga sunniitlik islam, vaid tõeline, alevi islam, mille märksõnad on armastus, õiglus ja sallivus. Selline tegevus, mille eesmärk oli „rõhutute õiguste kaitsmine“ ja „maailma paremaks muutmine“, koondas palju jüngreid, kelle Bektâş saatis omakorda eriülesannetega paljudesse paikadesse ja kellest kujunesid aja jooksul *ocak*-suguvõsade esiisad. Hacı Bektâş-ı Velî tegevuses nähakse alevismi levimise peamist põhjust ning selle institutsionaliseerimist *ocak*-süsteemile alusepanemisega.<sup>47</sup>

Hacı Bektâş-ı Velîd peetakse ka Bektaşi vennaskonna ja selle keskuse (*tekke*) rajajaks Sulucakarahöyükis, mis muutus lisaks muule sotsiaalkeskuseks, kus pakuti nii ulualust kui ka toidupoolist kõigile abivajajatele. Inimeste mitmesuguste füüsiliste vajaduste rahuldamine oli pühakule jõukohane, sest ta täitis jumala käsku ja oli seega ise kõrgemalt poolt imeliselt varustatud. Vaimulik juhtimine ja suunanäitamine, mis oli samuti talle antud ülesanne, avaldus nii üldisel kui ka personaalsel tasandil. Olles ühest küljest alevi islami suur õpetlane, suhtles ta inimestega isiklikult ja aitas neil „endale määratud osa kätte saada“. Hacı Bektâş-ı Velî kuulsamate jüngrite hulgas mainitakse Saru Saltuki (surn 1298), Yunus Emred

<sup>46</sup> Intervjuu M50-14, 19.03.2019.

<sup>47</sup> Šiitlikud ideed levisid paljuski Erdebilis tegutsenud Safavi vennaskonna dervišite kaudu. Alles pärast piiride sulgemist Türgi-Iraani sõdade ajal tihenesid *kızılbaş*-alevide suhted Bektaşi vennaskonnaga ja alles 17. saj oli Hacı Bektâş muutunud alevide peamiseks pühakuks. Ka *ocak*-süsteemi väljakujunemine religioosse ja sotsiaalse süsteemina sai alguse hiljem, 16. sajandil. (Kehl-Bodrogi 2017: 37, 47)



(1238–1320) ja Celâleddîn Rûmîd (1207–1273), kes uskumuse kohaselt leidsid kõik tänu pühamehale oma tõelise kutsumuse.

Üldiselt usutakse, et Hacı Bektâş-ı Velî elu ja õpetus ei ole eeskujuks mitte ainult alevidele, vaid kõikidele teistelegi – olgu nad ükskõik millise usu või maailmavaate pooldaja, sest nii nagu Hacı Bektâş-ı Velî ei tee ka alevid vahet inimeste vahel „nende soo, nahavärvi ja religiooni alusel“.<sup>48</sup> See ideaal kordus paljude informantide intervjuudes, ka *cemevi* praeguse juhi *dede* Hüseyin Gökçe vastustes, kes rõhutas, et vaid Hacı Bektâş-ı Velî sallivuse ja armastuse õpetus on võimaldanud alevidel assimilatsioonipoliitikale vaatamata püsima jääda:

Me ei halvusta neid, kes meist erinevalt usuvad. See sallivuse printsiip pärineb Hünkârilt. [—] Me ei kaitse ainult alevide õigusi, vaid ka teiste omi. Armastame ja austame kõiki inimesi. Sundimine ei ole iial lahendus. Heale heaga vastamisega saab iga inimene hakkama, kurjale heaga vastamisega saab küps inimene hakkama. Lähtume sellest inimesekesksest filosoofiast ja seetõttu on meie uks kõigile avatud.<sup>49</sup>

Arvamuste kohaselt elas üldist tolerantsust propageeriv Hacı Bektâş-ı Velî „oma ajast ees“ ja alles praegu hakatakse tema õpetust riiklikul tasemel tõeliselt rakendada. Aga mitte Türgis, vaid Euroopa Liidus, kus tunnustatakse inimeste võrdseid õigusi. Mis puudutab õpetuse rakendamist isiklikul tasandil, siis seda peetakse ideaaliks, mida on siiski väga keeruline või lausa võimatu järgida, sest „ajad on rasked“ ja inimlikud tungid (*nefis*) on suureks takistuseks.

Mittereligioossete alevide arvates oli Hacı Bektâş-ı Velî tavaline inimene, kelle missiooniks oli lihtsalt oma elu elada. Tal ei olnud mingit eriulesannet, vaid ta valis ise oma tee ning tegi seda, mida õigeaks pidas. Kuivõrd ta oli väga hea inimestetundja, siis sai temast oma kogukonna arvamusliider ja vahemees riiuasjades. Kuna ta oli ka väga tark, siis suutis ta luua õpetusliku aluse vennaskonnale ja mõjutas sellisel viisil ajaloo kulgu. Tema panust alevi kultuuri ja maailmavaate alusepanijana on aga võimatu üle hinnata – eeldatakse, et ilma temata ei oleks alevi identiteeti tänapäeval kujul olemas.

<sup>48</sup> Seda suhtumist kuuleb alevide seas tihti, mis on ilmselgelt 20. saj levinud vasakpoolse maailmavaate mõju, sest varem olid alevi kogukonnad välisilmale suletud.

<sup>49</sup> Intervjuu M49-01, 7.03.2019.

## HACI BEKTÂŞ-I VELÎ MAUSOLEUM KUI PÜHAPAIK

Eelnevast nähtus, et Hacı Bektâş-ı Velîs nähakse lisaks religioossele juhile ka filosoofi, vaeste abistajat ja poliitilist mõjutajat. Tema tähtsus abimehe, teejuhi ja eeskujuna on säilinud tänaseni, millest annab tunnistust tema visuaalne ja sõnaline kohalolu *cemevi*'des ja kodudes. Järgnevalt peatun pühapaikadel, mida seostatakse pühaku tegevusega, ning uurin tema mausoleumi (*türbe*) tähendust alevide seas.

Hacı Bektâş-ı Velî mausoleumiga seoses tuleks esmalt mainida kolme olulist aastaarvu – 1826, mil Bektaşi vennaskond Mahmut II poolt suleti ja selle keskus koos pühaku hauaga anti sunniitliku Nakşibendi vennaskonna kasutusse (Kızılkaya 2019: 14); 1925, mil Türgi Vabariik keelustas kõik sufistlikud ühendused ning vennaskonna keskus suleti (Dressler 2008: 25), ja 1964, mil keskus taasavati muuseumina.

Kuivõrd mausoleum avati 16. augustil, hakati just sel kuupäeval korraldama iga-aastast Hacı Bektâş-ı Velî mälestusele pühendatud festivali (Markussen 2000: 2). Kolmepäevase festivali keskmes seisab Hacı Bektâş-ı Velî isik ja õpetus, mille kaudu (taas)mõtestatakse aasta-aastalt lahti aktuaalseid religioosseid, kultuurilisi ja poliitilisi küsimusi. Kohaletulnud külastavad pühaku ja tema jüngritega seotud pühapaiku, palvetavad haudade juures ja osalevad ühisel *cem*'i rituaalil. Festivali ajal korraldatakse kontserte, seminare ja ümarlaudu. Linnaväljakul astuvad üles enamasti vasakpoolsete parteide esindajad, kes selgitavad oma põhimõtteid ja esitavad oma programme alevi vähemuse küsimusest lähtuvalt.

Algul tuli muuseumialal asuva mausoleumi külastamiseks osta pilet, mis tekitas omajagu pingeid, kuivõrd sunniitidel oli lubatud muuseumi alal asuvasse mošeesse palvetamiseks tasuta siseneda. Samuti tehti piiranguid muuseumi territooriumil organiseeritud religioossete rituaalide läbiviimisele. Alates 2014. aastast muudeti sissepääs vabaks (Yanardağ 2014) ja *cem*'i rituaalid on lubatud muuseumi esimesel õuel.

**Mausoleumi külastamine.** Hacı Bektâş-ı Velî mausoleum on alevide silmis jätkuvalt pühapaik, mille läheduses elu kitsaskohtadele lahendusi leida. Seda ei tajuta riikliku institutsiooni ja muuseumina – intervjuudes

ei nimetatud mausoleumi kordagi muuseumiks. Eelkõige on see pühaku mausoleum (*türbe*), vennaskonna keskus (*dergâh, tekke*) ja püha paik (*kutsal yer*).

Buca informantite enamik (14) on kas eraviisiliselt või *cemevi* poolt festivali ajal organiseeritud reisigrupiga Hacı Bektâş-ı Velî haul käinud. Külastamise põhjused on peamiselt religioossed ja enamasti on reisiga rahule jäädud. Negatiivsete aspektidena toodi esile festivali puhul liigest rahvarohkusest tekkinud erinevate teenuste puudulikkust, trügimist, pühapaiga reostamist (suitsetamine, kauplemine) ja ööbimiskohtade nappust. Paljud võrdlesid linna kehva olukorda arenenud Konyaga, kus asub Celâleddîn Rûmî mausoleum. Kuivõrd informandid peavad teda Hacı Bektâş-ı Velî õpilaseks, siis on see nende silmis vastuvõetamatu, et õpetaja kodulinnas on vaid peatänav sillutatud ja kõrvaltänavatel tuleb pimeduse saabudes taskulambiga liikuda. Tihti seostati seda olukorda sunniitliku poliitikaga, mis alevi pühaku haa ümbrust justkui meelega unaruses hoiab ja sunniitide austatud Celâleddîn Rûmî mausoleumi linna eriliselt arendab.

Hacı Bektâş-ı Velî mausoleumi külastamine (*ziyaret*) ei ole religioosne kohustus, vaid inimese enda tahte avaldus. Pühaku haa külastamine võib muutuda sisemiseks religioosseks kohustuseks, kui inimene selle ise endale töötuse andmise kaudu mingist raskest olukorrast pääsemiseks võtab. Üle Türgi leidub sadu kohalike pühakute haudu, mida alevid religioossetel eesmärkidel külastavad, kuid Hacı Bektâş-ı Velî on teiste seas pühakute pühakuna tähtsaimal kohal.

Nii nagu pühaku eluajal võib tema poole pöörduda abi saamiseks ka täna sel päeval. Olulisel kohal on mingile probleemile pühaku abiga lahenduse leidmine, näiteks lastetuse puhul. Samuti on tähtsal kohal soov leida mingis elulises küsimuses otsuse vastuvõtmiseks juhatust. Sellisel juhul loodetakse pühaku kodulinnas magades tähenduslikke unenägusid näha, et nende järgi toimida. Teine viis on otsida kinnitusi oma kavatsustele teatud ennete kaudu – näiteks kui palvetada haa kõrval asuva mooruspuu all ja selle vili kukub pähe või kui laotud kividest tornike jääb püsimä, siis usutakse, et soov läheb täide.

Mis puudutab palvetamisesse, siis on oluline on mõista, mida informandid ka mitmel korral rõhutasid, et ei palvetata mitte pühaku poole, vaid pühaku vahendusel (*yüzü suyu hürmetine*) jumala poole. Pühaku

haua lähedus võimendab palve mõjukust. See on paik, kus „maise liitumisel vaimsega“ tekib omamoodi ühine jõud millegi paremaks muutumiseks. Tihti nimetatakse seda jõudu energiaks, mis laensõnana annab tunnistust fenomeni sõnastamise uudsusest sellisel viisil:

Kas sa usud energiasse? Näiteks ma ei jõua üksi seda tugitooli tõsta, mul on vaja selleks sinu abi. Ma ei suuda loodusjõude üksi mõjutada. Abi on vaja... imetegu ongi selline, on vaja uskuda ja tunda! On vaja seda tunnustada, see energia on väga tähtis. Ma usun, et kui haua ja sinu energia sobivad omavahel, siis juhtubki ime. Kui sinu tahe ühtib haua pühadusega, siis on kõik võimalik!<sup>50</sup>

Konkreetses sooviga minnes kaasneb tavapäraselt ka töötuste või lubaduste andmine probleemile lahenduse kindlustamiseks. Ühe informandi<sup>51</sup> kohaselt läks ta kaasa oma ema sõbrannaga selleks, et temaga koos palvetada lapsesaamise nimel. Ta ei andnud küll töötust (*adak*), milleks on loomohver, vaid võttis vastu otsuse (*niyet*) aidata pühaku nimel puuduses lapsi konkreetse rahasummaga. Umbes aasta pärast sündinud kaksikud kinnitasid tema jaoks pühaku võimet tänaselgi päeval imetegusid korda saata. Veel üks informant<sup>52</sup> rääkis, kuidas ta läks kaasa oma Saksamaalt spetsiaalselt kohale tulnud vennaga, et täita tolle pühaku nimel antud töö- ja ohverdada loom täideläinud soovi eest.

Üldiselt on märgata informantide seas teatud tagasihoidlikkust *Hacı Bektâş-ı Velî* nimel töötuse andmist (*adak adamak*). Pigem tehakse seda mõne kohaliku pühaku nimel, sest seda on asukoha mõttes lihtsam täita. Ka on psühholoogiliselt raskem kanda täitmata töötust, mis on antud tähtsamaks peetava pühaku nimel, eriti siis veel *Hacı Bektâş-ı Velî* nimel. Tihtipeale võivad töötuse täitmise takistuseks saada majanduslikud probleemid, sest terve ja tugev loom, tavaliselt lammas, on rahaliselt suur väljaminek.

Külaskäigu tunnistuseks ja selle mõju suurendamiseks on töötuste ja otsuste kõrval ka lihtsamaid viise. Pühaku hauale ja seda ümbritsevasse pühaku eluga seotud paikadesse jäetakse midagi endast maha – puudele

<sup>50</sup> Intervjuu 16.03.2019, N23-08.

<sup>51</sup> Intervjuu N23-08, 16.03.2019.

<sup>52</sup> Intervjuu N52-17, 27.03.2019.

seotakse paelu, kividel ja koobastes süüdatakse küünlaid, kive laotakse tornikestesse. Hauale jäetakse tavapäraselt mõni riideese, näiteks pea- või taskurätik. Kui midagi muud käepäraselt ei ole, siis on sobilikuks esemeks isegi juuksekarv. Oluline on, et ese oleks isiklik. Siiski mitte kõik informandid ei ole esemete jätmise poolt – osa neist on selle kombe suhtes isegi kriitilised, nimetades seda pühapaikade reostamiseks.

**Mausoleumi ümbrus.** Mausoleumist umbes kümne kilomeetri raadiuses asuvatest looduslikest pühapaikadest populaarseimad on Beştaşlar (viis kivi) ja Delikli taş (auguga kivi). Mõlemad paigad on seotud Hacı Bektâş-ı Velî ja tema jüngrite eludega, muutes need religioosseteks maa-märkideks. Organiseeritud külastuste ajal peatutakse üheskoos erinevate pühapaikade juures ja kuulatakse *dede*'de jutustusi nendes paikades toimunud imetegude kohta. Olgu siinkohal edastatud üks „Velâyetnâme“ lühidalt ümberjutustatud lugu, mis seotud viie kivi tähendusega:

Külas ei palgatud karjust, vaid karjatati loomi kordamööda. Ühel päeval oli Bektâşi kord karjaga välja minna, kuid ta ei tahtnud võtta kaasa Saru loomi ja ütles: „Saru, mina ei võta sinu loomi karja. Kui hunt neid rebib, pole mina süüdi!“ – „Mina olen ka selle küla elanik, kas peaksin oma loomi üksinda karjatama?“ Nüüd pöördus Bektâş viie kivi poole ja ütles: „Kivid, olge mulle tunnistajaks, et mina Saru pulle karja võtta ei taha. Kui tuleb hunt ja teeb halba, siis mina ei vastuta!“ Öhtul leiti Saru pullid huntide puretuna. Kui Saru tuli Bektâşi juurde õigust nõudma, kutsus too viis kivi endale tunnistajaks, mis kogu küla ees Bektâşi poolt inimkeeli tunnistuse andsid.<sup>53</sup>

Viis kivi tunnistavad tänaseni teepervel Hacı Bektâş-ı Velî imetegudest ja kinnitavad informantide jaoks ümberjutustatud loo tõelisust. Viie kivi lugu toodi kõige sagedamini näiteks pühaku imetegude kohta. Silmaga nähtav ja käega katsutav imede toimumise paik ühendab minevikust pärit lugusid nende tänaste kuulajatega ja loob aluse ühistele uskumustele ja identitetele. Küsimuses, kas kivid tõesti liikusid ja rääkisid, ei kahelnud keegi peale mittereligioossete informantide.

„Velâyetnâme“ võib lugeda, kuidas Hacı Bektâş-ı Velî eraldus tihti paastumiseks ja enda läbikatsumiseks üksindusse. Delikli taş, mida

<sup>53</sup> Lugu „Beştaşın tanıklığı“ ehk „Viie kivi tunnistus“ (Gölpınarlı 2019: 31).

peetakse pühaku üheks askeesipaigaks, vääriks kindlasti eraldi artiklit. See väike koobas, kuhu mahub lihtsalt sisse astuma ja millest peaks väljuma läbi kitsa augu, tunnistab inimese kas puhtaks või patuseks. Uskumuse kohaselt pitsitab kivi patuse inimese avausse kinni, nii et ta sealt läbi ei pääse, patuta inimesed läbivad selle aga mingi vaevata. Kuivõrd puhas olemine ja õiglaselt elamine on alevide seas äärmiselt oluline, ei ole umbes pooled informantidest kivist läbipugemist proovida tihanud. Olukorra teeb keerulisemaks tunnistajate kohalolu. Üks naine<sup>54</sup> ütles, et kui ta saaks üksinda proovida, siis ta läbiks selle kindlasti. Veel mõned informandid leidsid erinevaid vabandusi selleks, et mitte proovida. Üks informant<sup>55</sup> näiteks ütles, et ta oli äsja käinud operatsioonil ja ei tahtnud riskida.

Umbes pooled informantidest olid kivi siiski lodusalt läbinud ja leidsid, et see ei ole mitte niivõrd füüsiline kui psühholoogiline väljakutse. Kindlasti mängib kitsasse koopasse sisenemisel rolli klaustrofoobiline efekt, mida aga sellisel kujul kordagi ei sõnastatud. Hirmu seostatakse eelkõige musta südametunnistuse ja ebapuhta eluga ning häbiga, mis sellega kaasas käib. End ateistiks pidav informant<sup>56</sup> läbis kivi vaevatult ja osutas seega oma sõnul sellele, et uskumusel puudub igasugune alus. Selliste erandite olemasolu ei kõiguta aga sugugi usklike usku isadelt saadud pärimuse suhtes.

**Pühaku kohalolu kaasatoomine.** Pühaku lähedalolu kindlustamiseks võetakse tema haualt ja eluga seotud paikadest kaasa erinevaid esemeid. Hauda katva kanga tükikesed või looduslikud objektid, muld ja kivikesed (*teberik*), sümboliseerivad pühaku kohalolu. Neid esemeid hoitakse tavapäraselt kodus mõnes puhtas kohas, vastavalt kas mõne olulise raamatu vahel, sahtlis või riidetüki sees seinale riputatuna. Vähemalt kord aastas<sup>57</sup> pestakse *teberik* vees puhtaks ja asetatakse hoiukohta tagasi. Osa informante kasutab *teberik*'i tihedamini – iga nädala neljapäeval.<sup>58</sup> Pesuvesi juuakse ära või piserdatakse peale, mulda süüakse näpuotsa jagu.

<sup>54</sup> Intervjuu 8.03.2019, N27-02.

<sup>55</sup> Intervjuu 27.03.2019, N52-17.

<sup>56</sup> Intervjuu 19.03.2019, M50-14.

<sup>57</sup> *Teberik*'i toimetatakse prohvet Hızırile pühendatud kuul ehk veebruaris.

<sup>58</sup> Neljapäeva õhtu ja öö vastu reedet on alevismis nädala pühim aeg.

*Teberik'*il usutakse olevat kaitsev ja tervendav toime ja seda kasutatakse eelkõige laste ja haigete puhul. Lisaks kodus hoidmisele kantakse *teberik'*e endaga kaasas, näiteks rahakotis või taskus.

Paljudel informantidel on kodus erinevate pühakute haudadelt toodud *teberik'*e. Informant, kes ei ole ise Hacı Bektâş-ı Velî haual käinud, kasutab kitsikuses olles Erzincani kohalike pühakute *teberik'*e ja näeb nendes sidet armastatud kodupaikadega.

Igal neljapäeval süütame emaga küünlad ja võtame *teberik'*i välja. Ma suudlen *teberik'*i ja palvetan küünalde ees. Vahel jälle, kui mul on tuju väga halb, võtab ema *teberik'*i välja ja ütleb, et ma seda sööksin. Mulle meeldib mulda süüa, olen väga palju seda pühakute haudadel söönud... Ma ei ole 4-5 aastat Erzincanis käinud, aga mul on sealse *türbe* esemeid. Mäletan, et kui mul oli tuju väga halb, nii et seest oli kõik külmaks läinud justkui, võtsin *teberik'*i välja ja süütasin kaks küünalt. Istusin niimoodi kõõgis üksinda ja nutsin tund aega. Kujutasin end olemas oma kodukülas Oğulverenis, seal, kus kõik on hästi ja turvaline. Tegelikult on see ju üks kivi. Aga väga sümboolne kivi. Teised ütlevad, et see on justkui surnutelt abi palumine, mina nii ei arva.<sup>59</sup>

*Dede Engin* osutab, et erinevate pühakute *teberik'*ide kasutamine on just Ida-Anatooliast tulnute seas olulisel kohal:

Meil, *kızılbaş*-alevidel, kes on ida poolt tulnud, on kõikide pühakute haudadelt *teberik'*e. Meil on nii Hacı Bektâş-ı Velî, Hamza Baba, Abdal Musa ja paljude teiste *dede'*de haudadelt *teberik'*e. Me usume, et nad hoolitsevad meie eest ja kaitsevad kurja eest, nii meie kodu, lapsi kui ka meid.<sup>60</sup>

Mõned on aga otseselt *teberik'*i omamise vastu kartuses, et nad ei ole piisavalt head, et pühaku otsene ligiolu oleks nende kodus, kus toimub iga-suguseid ebasündsaid tegevusi, näiteks vaidlusi ja riide, ning leidub uskmatus. Ka arvatakse, et *teberik'* võib ühel hetkel oma pühaduse tõttu isegi kahjulikuks osutada. Üks noor naine avaldas, et *teberik'*i suhtes tuleb olla ettevaatlik:

Mina ei võtnud Hacı Bektâş-ı Velî haualt *teberik'*i kaasa. Miks? Sest seda hoitakse kodus ja minu meelest on see emotsionaalselt raske ese.

<sup>59</sup> Intervjuu N17-06, 15.03.2019.

<sup>60</sup> Intervjuu M42-09, 16.03.2019.

Iga kodu ei kannata seda välja. *Teberik* tuleb koju kaasa koos oma pühadusega. Kui sa ei ela vastavalt, ei ole sul selleks õigust. Meie kodus elab ateiste ja deiste. Ma ei saa seda üksi hoida, see võib mulle isegi kahju teha. Sellepärast ma ei toonud seda kaasa ja soovitaks paljudele sama.<sup>61</sup>

## KOKKUVÕTE

1991. aastal Izmiri Buca rajooni rajatud Alevi Kultuuri Assotsiatsiooni *cemevi*, mis on seotud Alevi-Bektâşi Föderatsiooniga, koondab Ida-Anatooliast saabunud enamasti kurdi (zaza, kurmandži) päritolu aleviseid, kuid selle töös osalevad ka türgi emakeele taustaga alevid. Buca *cemevi* on avatud jumalateenistuste (*cem, sohbet*), matuste, kontsertide ja kursuste läbiviimiseks. Vähemalt kord aastas korraldatakse ühine väljasõit Kesk-Anatoolias asuvalale Hacı Bektâş-ı Velî hauale.

Buca *cemevi* zaza- ja kurmandžikeelsete alevide isiklikku igapäevaelu, ühiste religioossete rituaalide ja intervjuude analüüsi tulemusena võib väita, et Hacı Bektâş-ı Velî seisab pühakuna kurdi tagapõhjaga alevide seas väga olulisel kohal. Provintsikülades austatud kohalikud pühakud, kellest paljud on *ocak*'ide eisiisad, on eraviisiliselt küll tähtsad ja austatud, kuid üle nende seisab pühakute pühakuna Hacı Bektâş-ı Velî, ilma kellela ei oleks respondentide arvamuse kohaselt alevi kultuuri ja identiteeti ning alevismi kui religioosset „teed“ tänasel kujul olemas.

Hacı Bektâş-ı Velî on Buca alevide silmis imaam Ali järglase ja taaskehastusena pühakute pühak, täiuslik inimene ja „tee“ tähtsaim õpetaja, kes on sõnastanud alevismi tähtsaimad õpetuslauseid ja põhimõtted paremaks inimeseks kasvamise teel. Pühaku „Nelja värava ja neljakümne taseme“ õpetus ja tema elulugu „Velâyetnâme“, mis on kuuenda imaami Cafer-i Sadiki „Buyruki“ kõrval alevi „tee“ tähtsamad kirjalikud allikad, lähtuvad koraani, prohvet Muhammedi ja imaam Ali elu sisemisest tähendusest. *Dede* juhendamisel paremaks inimeseks arenemise teel lähtutakse Hacı Bektâş-ı Velî õpetusest ja eeskujust. Tema õpetust võrdsusest ja sallivusest peetakse oluliseks mitte ainult iseenda, vaid kogu inimkonna jaoks. Kahjutundega tõdetakse, et neid põhimõtteid ei rakendata Türgi

<sup>61</sup> Intervjuu N23-08, 16.03.2019.



poliitilises ja ühiskondlikus elus pühaku kodumaal, samal ajal kui need peegelduvad EL-i seadustes.

Pühaku imetegemise võime ja juhendamine otsuste tegemisel toimib uskumuse kohaselt tänaseni. Tema haud on endiselt austuse objekt ja abitsijate sihtpunkt. Hauakompleksis avaldatakse austust nii pühakule kui ka tema lähedusse maetud jüngritele. Haualt ja seda ümbritsevatest pühapaikadest kaasatoodud ja pühaku ligiolu kandev *teberik* kaitseb kurja eest ja tervendab haigeid, nii inimesi kui ka loomi. Pühaku haa ja selle lähiümbruses asuvate looduslike pühapaikade kaudu, millest tähtsamad on Beştaşlar ja Delikli Taş, mõtestatakse lahti minevikus toimunud tähenduslikke sündmusi, mis on olulisel kohal ühistele uskumustele ja identiteedile alusepanijana.

Välitöö tulemustele toetudes võib Hacı Bektâş-ı Velî elu ja missiooni puhul eristada sotsiaalset, kultuurilist, religioosset ja poliitilist dimensiooni. Vaeste toitja ja suhtekorraldajana, filosoofi, vaimuliku juhi ja valitsejate nõuandjana tegutsedes hõlmab tema tegevus nimetatud eluvaldkondi. Religioossete alevide jaoks on need valdkonnad siiski kõiki religioosse sisu ja eesmärgiga, mistõttu tundub lausa meelevaldne neid üksteisest lahutada. Lihtsamalt tuleb erisus esile mittereligioossete alevide puhul, kes rõhutavad Hacı Bektâş-ı Velî panust kultuuri- ja haridusvaldkonnas ning poliitilises elus, jättes religiooniga seotud teemad tagaplaanile.

## Kasutatud kirjandus

- Birge, John Kingsley. 2015 (1937). *The Bektashi order of dervishes*. London: Luzac Oriental.
- Bozkurt, Fuat (ed.). 2013. *Buyruk. Imam Cafer-i Sadık Buyruğu*. Istanbul: Kapı Yayınları.
- Ceylan, Yılmaz. 2015. „Yeni bir kimlik hareketi: Anadolu Aleviliği“. *Dicle Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/13: 210–226.
- Cosan, Esat (ed.). 1990. *Makâlât-i Hacı Bektâş-ı Velî*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Dressler, Markus. 2013. *Writing Religion. The Making of Turkish Alevi Islam*. New York: Oxford University Press.

- Duran, Hamiye (ed.). 2014. *Velâyetnâme. Hacı Bektaş-ı Veli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Emre, Yunus. 1986. *Olen algus ja lõpp*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Erol, Ayhan. 2010. „Re-Imagining Identity: The Transformation of the Alevi semah“. *Middle Eastern Studies*, 46/3: 375–387.
- Gölpınarlı, Abdülbâki (ed.). 2019. *Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli. Vilâyet-nâme*. İstanbul: İnkilâp.
- Kehl-Bodrogi, Krisztina. 2017. *Kızılbaşlar/Aleviler*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kızılkaya, Oktay. 2019. „Hacı Bektaş Veli tekkesi'nin ziyaretgâh olma süreci ve XIX. yüzyılda yapılan inşaatlar“. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi*, 92: 11–28.
- Korkmaz, Ezat. 2015. *Hacı Bektaş Veli vilâyetname*. İstanbul: Can Yayınları.
- Markussen, Hege Irene. 2000. *Alevilik ve Bektaşilik. Religion and Identity formation in contemporary Turkey*. Bergen: University of Bergen.
- Melikoff, Irene. 2015. *Uyur idik uyardılar*. İstanbul: Demos Yayınları.
- Melikoff, Irene. 1998. „Bektashi/Kızılbaş: historical bipartition and its consequences“. *Alevi Identity*, edd. Tord Olsson, Elisabeth Özdalga, Catharina Raudvere: 1–7. İstanbul: Swedish Research Institute in İstanbul.
- Shankland, David. 2003. *The Alevis in Turkey. The emergence of a Secular Islamic tradition*. New York: Routledge.
- Shankland, David. 2004. „Modes of Religiosity and the legacy of Ernest Gellner“. *Ritual and Memory. Toward a Comparative Anthropology of Religion*, edd. Harvey Whitehouse, James Laidlaw: 31–48. Oxford: AltaMira Press.
- Tee, Carolina. 2010. „Holy Lineages, Migration and Reformulation of Alevi Tradition: A Study of the Derviş Cemal Ocak from Erzincan“. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 37/3: 335–392.
- Toprak, Binnaz; Şener, Nedim; Bozan, İrfan; Morgül, Tan. 2008. *Türkiye'de farklı olmak: Din ve Muhafazakârlık Ekseninde Ötekileştirilenler*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi bilimsel araştırmalar projesi.
- Udam, Haljand. 2011. *Türgi. Teekond läbi Türgi tsivilisatsiooni ajaloo*. Tartu: Johannes Esto Ühing.

**Veebiviited**

- Dressler, Markus. 2008. „Alev s“. *Encyclopaedia of Islam, THREE*, edd. Kate Fleet, Gudrun Kr mer, Denis Matringe, John Nawas, Everett Rowson. [https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/alevis-COM\\_0167](https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/alevis-COM_0167) (29.01.2020).
- Paul, Amanda; Seyrek, Demir Murat. 2014. „Freedom of religion in Turkey – The Alevi issue“. *European Policy Centre*: 24.01. <http://www.epc.eu/en/Publications/Freedom-of-religion-in-Turkey~1c965c> (10.12.2019).
- Paul, Ludwig. 2013. „The Position of Zazaki among West Iranian languages“. *Iran Chamber Society*. [http://www.iranchamber.com/literature/articles/zazaki\\_among\\_iranian\\_languages.pdf](http://www.iranchamber.com/literature/articles/zazaki_among_iranian_languages.pdf) (01.03.2020)
- Yanardaĝ, Volkan. 2014. „Bu m zelere giriř artik  cretsiz“. *HT Gazete*: 09.12. <https://www.haberturk.com/ekonomi/is-yasam/haber/1017212-bu-muzelere-giris-artik-ucretsiz> (29.02.2020).